

oud worden, sterven en begrafenis vieren

Over pre- en post-mortem zorg in een Ghanees dorp

Door SJAAK VAN DER GEEST

Hoe kijken Ghanese ouderen naar de dood en hun 'leven na de dood'? En vooral, welke rol speelt hun begrafenis hierin? Sjaak van der Geest legt in dit artikel uit waarom zijn onderzoekinformatanten meer waarde hechtten aan hun begrafenis dan aan hun pre-mortem zorg. De begrafenis vormt namelijk een belangrijk sociaal evenement waarin nabestaanden hun eer en prestige bewijzen naar de buitenwereld toe...

Ik zit te praten met Nana Abena Ntiriwaa (Nt), een oudere vrouw die ik rond de tachtig schat. Ik (S) vraag haar wanneer je iemand een aberewa (oude vrouw) kunt noemen. Hier volgt een stukje uit de transcriptie van het gesprek:

“ Nt. Als je oud bent, ben je aberewa. Zo iemand kan niet werken.

S. Waarom kan zo iemand niet werken?

Nt. Waar is de kracht? De kracht is op.

S. Waar is de kracht heen?

Nt. [ze lacht] Ik zit hier. Ik kan niet naar het land. Ik kan niets. De kracht is op. Daarom ben ik een aberewa.

S. Is het alleen omdat zij geen kracht meer heeft dat iemand aberewa genoemd wordt?

Nt. Ja.

S. [ik besluit door te vragen] Wat is er nog meer dat iemand tot aberewa maakt?

Nt. Sinds de dood van mijn man ben ik niet opnieuw getrouwd. Dat betekent dat ik een aberewa ben.

S. Is er nog meer?

Nt. Ik kan geen handel meer drijven. Dat betekent ook dat je een aberewa bent. Als je handel drijft, heb je te eten. Als niemand je helpt, blijft er niets anders over dan te slapen. Zonder deze kinderen [ze wijst op de mensen om haar heen] zou ik nauwelijks iets te eten hebben.

S. Dus, als je niet op het land kunt werken en geen handel kunt drijven, ben je een aberewa? Zijn dat de enige soorten werk die de aberewa a niet kan doen?

Nt. Ja. Ik heb geen geld om handel mee te drijven. Het betekent dat ik een aberewa ben.

S. Waaraan kun je zien of er wel of geen vreugde is in het leven van een aberewa?

Nt. Er is geen vreugde in het leven van een aberewa,

MUZIKANTEN OP EEN BEGRAFENIS IN ASANTE (FOTO: MARLEEN DE WITTE)

want je kunt niet werken om te eten. Je kunt niet werken voor geld om iets te kopen.

S. Betekent dat dat er helemaal geen vreugde is het leven van een aberewa?

Nt. Ja inderdaad. ”

Een aantal maanden later zitten we weer samen te praten. Nu gaat het over sterven en begrafenissen. Op een gegeven moment kijkt ze om zich heen, wijst naar haar bouwvallige huisje en zegt: “Hoe moet dat straks als ik dood ga?” Ik knipper met mijn ogen. Wat bedoelt ze? Heeft ze het over haar kinderen die straks achterblijven in dit krakkemikkige gebouwtje? In dit artikel wil ik antwoord geven op de vraag: wat bedoelde ze hiermee?

Onderzoek

Het gesprek met Nana (grootmoeder) Ntiriwaa vond lang geleden plaats, in 1994, toen ik begon met mijn onderzoek over de ervaringen van oudere mensen in Kwahu Tafo, een dorp (of klein stadje, zou men daar zeggen) in het zuiden van Ghana. Ik heb het grootste deel van mijn antropologische loopbaan in dit dorp onderzoek gedaan. In 1971 ging dat over conflicten in een *extended family*, in 1973 over seksuele relaties en geboortebeperving, en in 1994, toen ik zelf ruim twintig jaar ouder was, besloot ik met oudere mensen te gaan praten. Niet over seks maar over het naderende einde (maar soms ging het toch weer over seks, Van der Geest 2001). Ik voerde gesprekken met 35 ouderen (al wist ik vaak niet hoe

‘oud’ ze nu eigenlijk waren) en met hun vrienden, familie, burens; eigenlijk met iedereen die ik daar tegenkwam. Ik probeerde met deze oudere mensen mee te leven (in de dubbele betekenis van het woord), al was dat soms niet veel meer dan naast hen te zitten en wat te kletsen over iedereen en alles dat voorbij kwam. Andere gesprekken waren echter heel serieus en gingen steeds over een specifiek onderwerp dat ik met zorg had uitgekozen, vaak naar aanleiding van een gesprek dat we eerder hadden gevoerd. Om enkele voorbeelden te noemen: over de vreugden en lasten van ouderdom, respect, wijsheid, liefde, vriendschap, zorg, het bouwen van een huis, dood en begrafenissen.

Het onderzoek kwam voort uit de vraag of ouderen in een land als Ghana (het had ook Mozambique, Peru of Bangladesh kunnen zijn) nu werkelijk mooier en ‘warmer’ oud worden dan in ons zakelijke en ‘koude’ Nederland (zoals vaak wordt aangenomen). Het antwoord op deze vraag is geen simpel ‘ja’ of ‘nee’. Ik trof gevallen aan van een ontroerend mooie oude dag maar ook voorbeelden van het andere uiterste: ellende, eenzaamheid en honger aan het einde van het leven. Hier zal ik nu verder niet op in gaan. Dit korte artikel gaat over hoe deze ouderen vooruit keken naar hun dood en vooral hun ‘leven na de dood’, en naar de begrafenissen die daarop zou volgen.

Over zorgen en een paradox

De paradox waar ik het hier over heb is het feit dat families in Ghana gewoonlijk meer bereid zijn geld uit te geven aan de ‘zorg’ voor een geslaagde begrafenissen in plaats van aan medische zorg en andere kosten die verband houden met de gezondheid en het welbevinden van hun oudere familielid.

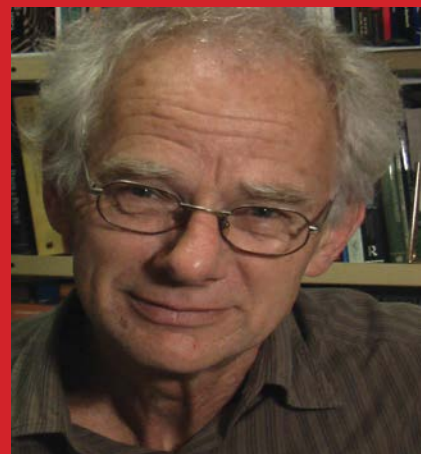
Dit is niet louter een antropologische observatie, maar deze tegenstelling wordt al sinds mensenheugenis druk besproken in het publieke debat dat zowel in de Ghanese media als op straat wordt gevoerd. Een voorbeeld is de spotprent uit het Ghanese nieuwsblad ‘The Statesman’ of het volgende fragment uit een ingezonden brief aan de ‘Daily Graphic’ van 17 januari 1980: “It is high time we stop paying too much attention to the dead. We must rather think of how to improve the standard of living of Ghanaians.” Enkele maanden geleden vertelde een Ghanese vrouw van middelbare leeftijd mij nog de volgende grap. Een oude man was opgenomen in het ziekenhuis. Toen hij genezen was verklaard, weigerde de familie de rekening te betalen, dus werd de man in het ziekenhuis ‘vastgehouden’ [zoals de gewoonte is in de meeste ziekenhuizen]. De man zei tegen de dokter: Maakt u zich geen zorgen. Vertel

maar aan de familie dat ik overleden ben, dan komt alles goed. Aldus geschiedde. De familie was er als de kippen bij en betaalde zonder klagen de rekening om het dode lichaam vrij te krijgen voor de begrafenissen.

Het gedrag van deze familie lijkt misschien cru en verwerpelijk maar is met oog voor de context begrijpelijk en zelfs verdedigbaar. Bij afwezigheid van een goede ziekteverzekering moet de familie kiezen tussen allerlei onkosten, zoals een ziek kind, schoolgelden, de bouw van het huis, kunstmest voor het land, enzovoort. Het betalen van een hoge ziekenhuisrekening van een oude man die waarschijnlijk toch spoedig zal sterven is een onverstandige investering. Geld opzij leggen voor een goede begrafenissen is echter wel verstandig. Niet alleen de familie maar ook de ouderen zelf zijn het hier tot op zekere hoogte mee eens. Zij willen niet dat hun leven wordt afgesloten met een mislukte, karige begrafenissen.

Toen dat inzicht tot mij doordrong begreep ik ook wat *Nana Ntiriwaa* bedoelde toen zij haar zorg uitsprak over de slechte conditie van haar huis. Als zij straks zou sterven, zou zij in dat huis worden opgebaard en alle bezoekers zouden daar naartoe komen om haar hun laatste eer te bewijzen. Wat zouden ze niet denken als ze haar huis in deze toestand zagen? Vandaar dat mensen in de aanloop naar een begrafenissen alles in werking stellen om het

Over Sjaak van der Geest

- Is Emeritus hoogleraar Medische Antropologie aan de Universiteit van Amsterdam.
- Is tevens oprichter en hoofdredacteur van het antropologisch tijdschrift *Medische Antropologie*.
- Assisteert daarnaast bij meerdere andere bladen in dit veld.

NANA ABENA NTIRIWAA EN KLEINDOCHTER

huis op te knappen en zo een goede indruk te maken op de begrafenisgasten. Soms besluiten de kinderen een toilet toe te voegen of zelfs een heel nieuw huis te bouwen. De hulp van familieleden in het buitenland is daarbij cruciaal en de wijdverspreide beschikbaarheid van mortuaria in Ghana maakt het mogelijk om het lichaam enige tijd te 'bewaren' tot alles goed geregeld is voor de begrafenis (Van der Geest 2000, 2006).

Pre- en post-mortem zorg

Wat ik zo-even een 'paradox' noemde is inderdaad een *schijnbare* tegenstelling. De zorg die men aan de begrafenis besteedt moet men niet zozeer zien als iets dat ten koste gaat van de zorg voor de levende oudere, maar als de ultieme zorg waar de oudere zelf ook groot belang aan hecht. Natuurlijk botst deze post-mortem zorg strikt genomen vaak met de pre-mortem zorg bij beperkte financiële middelen, maar de prioriteit die men aan de begrafenis verleent heeft 'tot op zekere hoogte' de instemming van de overledene; ouderen wijzen een té overdadige begrafenis af maar willen wel een respectvol einde.

Er is nog een aspect dat de 'paradox' helpt te verklaren. De begrafenis draait niet alleen om het betonen van respect aan de overledene maar ook – of eigenlijk moet ik zeggen: vooral – eer en

prestige voor de nabestaanden, vergelijkbaar met een ouderwetse Brabantse bruiloft of een ander groot feest in onze Nederlandse cultuur.

Een begrafenis is dus het belangrijkste sociale evenement in de Ghanese samenleving waar omheen zich een bloeiende 'industrie' heeft ontwikkeld (zie De Witte 2001). In Kwahu Tafo oogst men vooral respect en bewondering met wat *gezien* wordt (overigens niet zo verschillend in Nederland). Wat je niet ziet, 'bestaat' niet zou je bijna kunnen zeggen. *Esse est percipi* (bestaan is gezien worden) om met de oude Ierse filosoof Berkeley te spreken. Deze visie heeft belangrijke implicaties voor de zorg voor ouderen. De zorg die binnenshuis gegeven wordt, vooral als ouderen bedlegerig worden, onttrekt zich grotendeels aan het publieke oog. De sociale druk op de familie is hierbij dus beperkt. Maar de begrafenis is bij uitstek het moment waarop de familie naar buiten treedt en ofwel bewondering ofwel schande oogst. Om die reden is een investering in een geslaagde, drukbezochte begrafenis met muziek en voldoende drank te verkiezen boven een in de veel minder zichtbare en waarschijnlijk tot 'mislukking' gedoemde pre-mortem zorg in het ziekenhuis. En ook daar kan de oudere tot op zekere hoogte mee instemmen.

Verantwoording

In dit artikel staat informatie uit diverse teksten die ik in de loop der tijd over dit onderwerp heb geschreven. De belangrijkste (Van der Geest 1995, 1997, 2000, 2001, 2002a, 2002b, 2006) staan vermeld in de 'bronnen'. Mijn excuses voor deze lange lijst van eigen publicaties. Ik dank de ouderen en mijn vele vrienden in Kwahu Tafo die mij geholpen hebben bij dit onderzoek, in het bijzonder Patrick Atuobi, Anthony Obeng Boamah en Benjamin Dei Boadu.

Bronnen

- De Witte, M. (2001) *Long live the dead! Changing funeral celebrations in Asante, Ghana* Amsterdam, Aksant.
- Van der Geest, S. (1995) 'Old people and funerals in a rural Ghanaian community: Ambiguities in family care' *Southern African Journal of Gerontology* 4-2: 33-40.
- Van der Geest, S. (1997) 'Oud in een Ghanees dorp: Beeld en ervaring' *Medische Antropologie* 9-1: 74-89.
- Van der Geest, S. (2000) 'Funerals for the living: Conversations with elderly people in Ghana' *African Studies Review* 43-3: 103-129.
- Van der Geest, S. (2001) "No strength": Sex and old age in a rural town in Ghana' *Social Science & Medicine* 53-10: 1383-1396.
- Van der Geest, S. (2002a) 'Respect and reciprocity: Care of elderly people in rural Ghana' *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 17-1: 3-31.
- Van der Geest, S. (2002b) "I want to go!" How elderly people in Ghana look forward to death' *Ageing & Society* 22-1: 7-28.
- Van der Geest, S. (2006) 'Between death and funeral: Mortuaries and the exploitation of liminality in Kwahu, Ghana' *Africa* 76-2: 485-501.